

б) парцельована підрядна частина. Наприклад: *"Машиалерка із Сундуляками трималася якщо й не тепло, то, принаймні, чемно й рівно. Як то буває між близькими не за духом, а близькими територіально сусідами"* [1, с. 11]; *"Калина мала велику перевагу над усіма іншими гешефтарями краю: вона ніколи нікого не дурила. Через те в неї завжди завізно"* [1, с. 95]; *"... Ішла Катерина, всім тілом нахилившись уперед. Ніби долала невидиму стіну"* [1, с. 159];

в) парцельовані декілька підрядних частин, об'єднаних у межах однієї конструкції. Наприклад: *"На першу труну дід сам вибирав породу й рубав дерево тоді, коли треба. Бо то, що рубане в червні, – червине"* [1, с. 177]; *"І за всім треба дивитися. Бо це таке газдівство, що важніше від усього другого"* [1, с. 183]; *"А тих, що люблять ворожити, не пускайте близько до тіла. Бо то таке можна наворожити на мертвій людині, що не одна жива, як мертва, стане"* [1, с. 192];

г) парцельований член речення та підрядна частина. Наприклад: *"Треба забирати. Разом із дітьми й жінкою. Щоб іншим була наука"* [1, с. 80] *"Вона знову хотіла кричати на весь ліс, на всі гори. Стати отак на найвищій точці скали – й ридати й трембінати, щоб її почув іще хтось, окрім гука"* [1, с. 127] тощо.

Як відомо, під впливом тенденцій постмодернізму формуються нові нестандартні умови та варіанти парцеляції (зокрема, різновиди графічного розчленування тексту: абзацне розташування компонентів, вертикальний пробіл тощо). Використовує такі прийоми і М. Матіос. Наприклад: *"Іларій сам трохи припізнався."*

Навмисно.

Аби люди мали коли надивитися на його Анну, аби Анна знала відтепер, що він над нею має волю, й аби другі знали, що молода, як споконвіку велоса в Розтоках, – мусить чекати молодого" [1, с. 155-156];

"Вісім неділь тому Іларій засватав Гафтинякову Анну.

Білу – як ранній туман,

Свіжу – як молода гулянка,

Неторкану – як опівнічна вода" [1, с. 150].

Отже, парцельовані конструкції у збірці "Нація. Одкровення" вирізняються емоційністю, невимушеністю, експресивною силою, підвищеною динамікою у передачі інформації та є характерною ознакою художнього мовлення Марії Матіос.

ЛІТЕРАТУРА

1. Матіос М.В. Нація. Одкровення / Марія Матіос. – 3-є вид., доп. – Львів: Піраміда, 2006. – 204 с.
2. Мацько Л.І. Стилїстика української мови: Підручник / Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О.М. Мацько; За ред. проф. Л.І. Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.
3. Федонюк В.Є. Парцеляція в сучасній чеській літературній мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.03 / В.Є. Федонюк; НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2001. – 22 с.

УДК 81'367.622.15

Зоя Валюх,
Всеволод Попов
(Київ)

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ ВИЯВ ЛОКАТИВНОЇ ОЗНАКИ В УКРАЇНСЬКИХ ДЕСУБСТАНТИВАХ

У статті з'ясовано специфіку словотвірної поведінки іменників з локативним значенням. Визначено мовні й позамовні чинники, що впливають на їхній дериваційний потенціал та актуалізують ознаку локативності у відіменникових дериватах.

Ключові слова: *словотвірна парадигма, словотвірне значення, дериваційний суфікс, парадигматика.*

The article investigates the specific of word-building behavior of locative nouns. Main linguistic and non-linguistic factors which influence their derivational potential and actualizes of locative meaning of desubstantives are determined.

Key words: *derivational paradigm, derivational meaning, derivational suffix, paradigmatic.*

Іменники з локативним значенням в українській мові охоплюють специфічну лексико-семантичну групу найменувань, що позначають різноманітні види земної поверхні, простору, загальні неофіційні території, а також називають приміщення, споруди, будівлі тощо. Значеннєву сутність цих іменників становлять такі ознаки, як "конкретність", "предметність", "локальність". Ядро їхньої семантичної структури формує сема "місце". Визначальними чинниками словотвірної активності цих іменників є їхні структурно-семантичні та функціональні властивості.

Актуалізація локативного значення особливо виразно постає в дериватах, що структурують субстантивну зону дериваційної парадигми іменників зі значенням місця, про що йтиметься у пропонованій статті.

Субстантивна зона типової словотвірної парадигми локативних іменників становить велику за обсягом групу дериватів, що мають розгалужену систему значень. Лексична семантика цих іменників зумовила переважне утворення від них похідних з мутаційним словотвірним значенням. До них належать передусім деривати на позначення суб'єкта дії, в основу яких покладено акцентовану локативну ознаку, та десубстантиви на позначення суб'єкта стану, які посідають семантичну позицію "особа, названа за територіальною ознакою".

За структурно-семантичними ознаками похідні найменування діяча зараховують до суфіксально-локативного типу іменникових структур [3, с. 22]. З-поміж словотворчих суфіксів, що беруть участь у творенні найменувань діяча за акцентованою локативною ознакою, найпродуктивнішими є два – **-ар** та **-ник**. Ці форманти функціонують у складі дериватів *аптека́р, воротар, бібліотека́р, кві́тник, корчма́р, куха́р, млина́р, пошта́р, шахта́р, шинка́р, школя́р, ба́штанник, дві́рник, доро́жник, гарде́робник, гі́рник, горо́дник, залі́зничник, лі́сник, ко́мірник, па́січник, сади́вник, таби́рник, тунельник, шта́бник* та ін., пор.: *Коли з пошти виходив наш пошта́р, однорукий дядько Левко, – височенний, худючий, як сама худорба, із брезентовою сумкою через гостро підняте вгору плече, – Марфа підхоплювалася йому назустріч* (Григір Тютюнник); *...То увагу його поверне звичайний вулик з виставленої за парком пасіки, і – чуєш – Мурашко вже там наса́дає на па́січника, доводячи недосконалість старого вулика і потребу замінити його вуликом новим, вдосконаленим* (О. Гончар).

Назви осіб за певною територією, місцевістю або за загальними найменуваннями населених пунктів представляють суфіксальні похідні, серед яких іменники *вуличанин, городянин, горянин, зарічанин, землянин, краянин, лучанин, низянин, північанин, підзамчанин, поморянин, побережанин, селищанин, бережець, селянин, сільчак, слободянин, слобожанин, хуторянин, лісовик, станичник, степовик, степник, степняк, горець, поморець, хуторянець, бірник, луківник, тайговик, міщук, селяк, гніздюк, краяк* та ін. Напр.: *Наші вуличани, окрім хліборобства, ще мають ремесло в руках: столярство, шевство, стельмахівство, бондарство, мірошництво* (М. Стельмах); *Сам з діда-прадіда селяк, він чудово вмів би допомогти селянинові чи то казання, чи науковими порадами* (В. Підмогильний).

Найвищий рівень продуктивності в утворенні похідних іменників від локативних найменувань досліджуваної лексико-семантичної групи властивий словотворчому суфіксу **-анин/-янин**. За допомогою цього форманта утворилася велика кількість назв осіб за територіальною ознакою. Щоправда, деякі з них можуть мати паралельні похідні з суфіксом **-ець** – найпродуктивнішим формантом, за допомогою якого утворюються іменники – назви

осіб за національною належністю та катойконіми, пор.: *побережанин і побережець, поморянин і поморець, хуторянин і хуторянець: Вийшов пристаркуватий хуторянин, у сірчаниці і рудих розтоптаних чоботях* (Григорій Тютюнник); *Чого мені? Вірнопідданець, плету життя з повільних діб. Богдан Хмельницький, хуторянець, домодержавець, власник дібр* (Л. Костенко).

Серед мутаційних похідних субстантивної зони словотвірної парадигми локативних іменників виокремлюють десубстантиви зі значенням "місце в просторі". Окремий різновид дериватів з локально-просторовим значенням становлять похідні, у яких дериваційні афікси виконують структурну функцію, коли в похідному порівняно з твірним не змінюються значення і синтаксична ознака [4, с. 28]. До них належать іменники *бережина* ← *берег*, *горбина* ← *горб*, *низина* ← *низ*, *пагорок* ← *пагорб*, *річка* ← *ріка*, *садок* ← *сад*, *ставок* ← *став*, *лігвище* ← *лігво* та ін. Твірні та їхні похідні з локативною семантикою не мають обмежень щодо свого використання в сучасній українській мові.

Характерною особливістю субстантивної зони словотвірної парадигми локативних іменників є те, що більшість її членів – це префіксально-суфіксальні мутаційні деривати, які окреслюють місце в просторі.

Група префіксально-суфіксальних похідних іменників значеннево й структурно неоднорідна. Вона об'єднує лексеми, що посідають семантичні позиції: "місце, яке характеризується відсутністю того, що позначено твірним іменником" (*бездоріжжя, безбережжя, безмежжя, безлісся*), "місце, подібне до того, що позначено твірним іменником" (*вибалок, виярок, видолинок*), "місце, простір, які не повністю виявляють ознаку того, що названо твірною основою" (*перелісок, переярок*), "місце, яке є крайньою частиною того, що названо твірною основою" (*узлісся, узбережжя, узвишся, узгір'я, узбіччя, узмор'я, узлісок, узміжок, узлучина*), "місце, де відбувається розмежування, роз'єднання того, що названо твірною основою" (*роздолля, розпуття, розмежжя*), "місце, простір, територія, які розташовані по той бік того, що названо твірним іменником" (*забережжя, загір'я, загребелля, замор'я, заозер'я, заріччя, закуття, замістя, засілля, позамежжя, залука, завулок, задвірок, закуток, запічок*), "місце, простір між однаковими предметами, названими твірним іменником" (*міжгір'я, межигір'я, міжріччя, міждоріжжя*), "місце, простір, які передують тому, що названо твірним іменником" (*передгір'я, передмістя, передмостів'я, передпілля, передсінок*), "місце, простір, територія, розташовані нижче або вище від того або спереду того, що названо твірним іменником" (*підгір'я, піддашся, підземелля, підсіння, підріччя, підгірок, підсінок, надмор'я, надріччя, надбережжя*), "місце, простір, територія, які безпосередньо прилягають до того або є продовженням чи відгалуженням того, що названо твірним іменником" (*приозер'я, примор'я, прикордоння, прибережжя, придолинок, пригорок, прибалок, присілок, прикомірок, присадок, приярок, приямок, прилука*), "місцевість, місце, територія, які знаходяться поблизу або впродовж того, що названо твірним іменником" (*побережжя, пограниччя, подвір'я, поділля, полісся, покуття, поріччя*) та ін. Напр.: *І я клонюся на залізні ґрати, Як той жебрак на хрест на роздоріжжю, І чую, чую, що ніяк не зможу Важких страждань в душі заколисати* (П. Карманський); *На дні міжгір'я тихо, похмура* (М. Коцюбинський); *З луку дорога простирається в ліс, свіжою зеленню покрився молодий підлісок* (Є. Гуцало); *Небо над ним, блакитний купол цього собору планетарного, без іржі, без хмарини, лише десь по обр'ю підниззя цього небесного купола реактивний тасьмою підперезав* (О. Гончар).

Префіксально-суфіксальні іменники становлять два структурних різновиди дериватів. Перший постав унаслідок одночасного приєднання до твірної іменникової основи префікса і суфікса, які виступають як єдиний формант (конфікс) під час творення похідного. Його представляють похідні з конфіксами: *ви- ... -ок* (*видолинок*), *пере- ... -ок* (*переярок*), *уз- ... -ок* (*узлісок*), *пере- ... -/j/-* (*перелісся*), *уз- ... -/j/-* (*узлісся*) *роз- ... -/j/-* (*роздоріжжя*) та ін.

Другий різновид префіксально-суфіксальних дериватів зі значенням місця, простору, території, на відміну від першого, охоплює похідні, що співвідносяться з прийменниково-іменниковими сполученнями, з якими підтримують виразні семантичні зв'язки. В основу цих

словотвірних типів лягли сполучення іменників, основа яких указує на просторову семантику, з прийменниками *без, за, між, перед, під, при* та різними суфіксами, зокрема формантом *-/j/-*, що в неоднакових звукових оточеннях набуває різного звукового вираження, "під впливом суміжних звуків зазнає асиміляційних змін, перетворюючись – залежно від сусіднього приголосного звука – на *л', д', з' ж'* " [1, с. 101], пор.: *місце, територія без дороги* → *бездоріжжя*; *місце, територія за річкою* → *заріччя, зарічка*; *місце, простір між горами* → *міжгір'я*; *місце, простір під лісом* → *підлісок, підлісся*; *місце, територія перед містом* → *передмістя*; *місце, простір біля річки* → *приріччя* та под.

Потрібно зауважити, що префіксально-суфіксальні пари, які обрамляють твірні основи двох груп іменників, мають різний характер. К. Г. Городенська з цього приводу відзначила, що для утворення іменників на основі синтаксично оформлених сполучень у словотворчі зв'язки з суфіксами вступають префікси прийменникового походження, тоді як в оформленні конфіксальних похідних беруть участь префікси неприйменникового походження [2, с. 292].

Більшість префіксально-суфіксальних дериватів, що є членами словотвірної парадигми іменників з локативним значенням, утворена на базі прийменниково-відмінкових форм.

До субстантивної зони входять також суфіксальні деривати, що мають значення "місце, де є зараз або де раніше було розташоване те, що називає твірний іменник", пор.: *баитанище, гніздовище, гніздовисько, річище, ставище, стависько, таборище, токовище, токовисько, хуторище* та ін. Напр.: *То була не копичка, а старий курінь на баитанищі з прив'ялим уже огудинням та дрібною, з яблука завбільшки, пізньою зав'яззю кавунчат* (Григор Тютюнник); *За висловом однієї з кухарок, до душі йому тут тільки їжаки, що вночі вилазять на подвір'я таборища погратися – бігають, хрокають, шелестять під майстернею у бур'янах* (О. Гончар).

Глибину місця, або позиції, у межах цього словотвірного значення визначають спільнокореневі деривати з різними суфіксами на зразок *гніздовище* і *гніздовисько, ставище* і *стависько, токовище* і *токовисько*, у яких суфікс *-ищ-* функціонально перетнувся з формантом *-иськ-*, пор.: *Аж потім, коли їхня екскурсійна група залишила нарешті те протрухлявіле ханське гніздовище та піднялася на гору, всі похмури привиди минулого разом зникли* (О. Гончар); *З покоління в покоління ці низові гніздовиська поповнюють Чорноморський флот капітанами, матросами, а дніпровський лиман лоцманами* (О. Гончар). Щоправда, у сучасній українській літературній мові уживанішим є локативи на *-ищ(-е)*.

Особливості творення дериватів субстантивної зони з модифікаційними значеннями "демінутивність" і "аугментативність" визначає передусім лексико-граматичне значення твірного іменника, хоч значною мірою впливають на їхню появу і позамовні чинники, адже місце, де живе людина, територія, простір, які її оточують і з якими пов'язані життя й трудова діяльність, завжди відіграють важливу роль. Тому мовна й суспільна практика активно стимулює утворення дериватів із зменшено-пестливим значенням, у яких засвідчено турботливе ставлення людей до свого краю, житла, місця в просторі тощо. Слід зауважити, що зменшено-пестливі іменники, які належать до всіх трьох граматичних родів – чоловічого, жіночого і середнього – мають свої, характерні для кожного роду суфікси, які водночас мають і дещо спільне, і дещо відмінне [5, с. 153]. У творенні іменників чоловічого роду бере участь велика кількість зменшено-емоційних суфіксів, різноманітніших за своєю структурою, ніж функціонально ідентичні суфікси демінутивів жіночого та середнього родів. Найпродуктивнішими серед них є форманти *-ок* (*байрачок, бережок, горбок, двірок, квітничок, лужок, млинок, степок, хутирок (хуторок), ярк*), *-чик* (*балаганчик, балкончик, городчик, готельчик, майданчик*), *-ець* (*городець, острівець, двірець, майданець, хутирець (хуторець), хлівець*), *-ик-* (*горбик, городик, дворик*). Пор.: *Серед болота був острівок, з одного боку від нього текла ця річка, а з другого – до нього підходила непролазна трясовиця* (Із журналу); *У ярку на пригріві трава зеленіша, хоч на дні ще лежать рештки сивого снігу*

(О. Копиленко); *А матір, уже оброшена, прийшла з **городчика** та лагідно-лагідно кладе мені на плече руку, а очима показує на розчинене вікно* (М. Стельмах); *Маленькою хмаринкою темніє над глибоким яром закинутий у степу **хуторець*** (С. Васильченко); *Цей старовинний **готелик**, мабуть, хтось навмисне обрав для поселення новітнім технократам, аби нагадати їм про добрі старі часи* (П. Загребельний).

У творенні демінутивних іменників чоловічого роду на зразок *лісонько, садонько* бере участь непродуктивний у сучасній українській мові суфікс **-оньк(-о)**, який надає цим лексемам особливо інтенсивної позитивної оцінки. М. В. Кравченко зазначила, що формант **-оньк(-о)**, на відміну від деяких інших зменшено-пестливих суфіксів, які формують цілі градаційні ряди з наростанням у них вищого ступеня пестливості, здатний сам вносити в суфіксальну лексему позитивну забарвленість найвищої інтенсивності [5, с. 158]. Зменшено-пестливі іменники з цим суфіксом уживаються здебільшого в усній народній поетичній творчості, напр.: *А в тому **садоньку** чисто метено ще й хрещатим барвіночком дрібно плетено* (Народна пісня).

Зменшено-пестливі іменники жіночого роду утворюються за допомогою суфіксів, найпродуктивнішими серед яких є **-к-** (*хатка, гірка, кабінка, клунька, корчомка, лоцинка, вуличка, доріжка, слобідка*), **-очк-/-ечк-** та **-оньк-/-еньк-** (*балочка, бухточка, стежечка, гіронька, доріженька*), пор.: *Вийшовши з **вулички**, Гнат наче пірнув у море білого світла* (М. Коцюбинський); *А от **корчомка** з закапелками, де від кожної пляшенці ждеш чуда, та шинкарочка з лукавим оком* (М. Стельмах); *Біля хати стріли скопані грядки, від воріт до порога вела **стежечка*** (М. Коцюбинський).

Іменники із суфіксом **-оньк-/-еньк-** можуть передавати лише пестливе значення, напр.: *Ось-ось прийду до **хатоньки** моєї, Де мати жде мене й не жде, Я скрикну "Матінко!" до неї, Вона на груди упаде* (О. Олесь); *Замету усі **доріженьки**, Де ходила ти сумна, Змию слізьми твої ніженьки* (О. Олесь).

Найменш емоційно забарвленим з-поміж зменшено-емоційних суфіксів іменників жіночого роду, мотивованих локативними назвами, є непродуктивний в утворенні демінутивів формант **-ин-**, оскільки він спеціалізується в основному на вираженні в українській мові значення одиницності, напр.: *очеретина, коноплина, зернина, квасолина, бур'янина* і под. Суфікс **-ин-** надає похідним іменникам субстантивної зони локативних іменників значення зменшеності та суб'єктивної оцінки, пор.: *хатина, хатчина, стежина* та ін.: *Весна ніби прагнула прикрасити убогу **хатину** зелом і квітами, щоб людям у ній було веселіше жити* (І. Цюпа); *Освіжений водами Скарбного, наласканий сонцем його, неквапно рушив Лобода лісовою **стежиною**, наперед уявляючи, як своїм візитом потішить старого* (О. Гончар).

Основними виразниками демінутивного значення в похідних іменниках середнього роду є суфікси **-ц(-е)**, **-ечк(-о)**, зрідка **-оньк-/-еньк(-о)**. Ці форманти є носіями реальної зменшеності й позитивної оцінки. Приєднуючись до основ локативних іменників середнього роду, вони не змінюють родової характеристики вихідного слова, пор.: *болото* → *болітце*, *дуло* → *дупельце*, *село* → *сельце*, *сільце*, *болото* → *болотечко*, *гніздо* → *гніздечко*, *місто* → *містечко*, *село* → *селечко*, *море* → *моренько* та ін. Напр.: *І раптом діти побачили, що він [вуж] добирається до якогось невеличкого **гніздечка*** (М. Стельмах); *Тихе плесо лісового **озерця**, старі явори над шляхом – усе нагадувало йому [Андріянові] далеке дитинство* (І. Сенченко).

Наявність у субстантивній зоні великої кількості однофункційних спільнокорневих демінутивів з різними суфіксами сприяє розгортанню словотвірної парадигми локативних іменників у глибину, пор.: *горбик, горбок; двірок, дворець; острівок, острівець; хутирок, хутирець; городець, городчик; гірка, гіронька, гірочка; річечка, річенька; гніздечко, гнізденце; болітце, болотечко; озерце, озерецько; сільце, селечко* та ін., пор.: *Вони летять до круглого, мов полумисок, **озерця*** (М. Стельмах); *Недалеко від них вуж іще більше висунув голову з **озерецька**, покрутив нею роздвоєним жалом та й почав збиратися на гілку верболозу* (М. Стельмах).

Локативні менники зрідка слугують твірною базою і для похідних з аугментативним значенням, напр.: *болотище, гніздище, річище, кошарище, млинище, млинисько, болотисько* та ін., пор.: *На стовпі біля бабусиної хати лелеки вимостили величезне гніздище* (В. Іваненко); *А посеред цього болотища є плесо, де вода також темна, ніби на чорному камені настояна* (М. Стельмах).

Чинниками, що стримують утворення іменників зі зменшено-пестливим та збільшено-згрубілим значеннями, виступають передусім семантика, походження, функціонально-стильова належність мотивувального локативного слова. Наприклад, іменники – назви адміністративно-територіальних одиниць (*область, район, губернія, округ*), найменування великого за розміром відкритого простору (*океан, низина, височина*) тощо не реалізують свій словотвірний потенціал у похідних із цими модифікаційними значеннями. Крім того, обмежує словотвірну активність локативних іменників також вплив омонімії. Так, словотворчі форманти *-ищ-* та *-иськ-* належать до найпродуктивніших засобів творення аугментативних іменників (пор.: *приймачище, котисько, котище, вітрисько, вітрище*), проте деякі іменники з локативним значенням у поєднанні з формантами *-ищ-* та *-иськ-* утворюють деривати, що мають значення "місце, де є зараз або де раніше було розташоване те, що називає твірний іменник", напр.: *торжище* – "місце торгівлі, торговий майданчик"; *ставище, стависько* – "місце, де колись був став". Пор.: *Все торжище разом схарапудилося, гойднулось – і люди побігли, збиваючи одне одного, вириваючи з-поміж плечей свої клунки, вузли, торби* (Григорій Тютюнник); *І тепер, проживши піввіку, я згадую далеке вечірнє стависько, потемнілі в жалобі трави, що завтра стануть сіном* (М. Стельмах). Тому в багатьох конкретних словотвірних парадигмах локативних іменників дериватів з аугментативним значенням немає, хоч вони є потенційно можливими.

Отже, структурно й семантично розлога субстантивна зона в складі словотвірної парадигми досліджуваної лексико-семантичної групи засвідчує високу дериваційну спроможність локативних іменників як твірних слів щодо утворення мутаційних та модифікаційних похідних. Характерною особливістю її словотвірного наповнення є велика кількість іменників з мутаційними словотвірними значеннями, серед яких назви діяча, об'єднані в суфіксально-локативний тип іменникових структур, найменування особи за територіальною ознакою та префіксально-суфіксальні іменники з локально-просторовим значенням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови / Іван Романович Вихованець, Катерина Григорівна Городенська. – К.: Університетське вид-во "Пульсари", 2004. – 398 с.
2. Городенська К. Г. Префіксально-суфіксальний словотвір / К. Г. Городенська // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 285–313.
3. Городенська К. Г. Семантичні функції дериваційних морфем / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1987. – № 1. – С. 20–30.
4. Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови / Ніна Федорівна Клименко. – К.: ІЗМН, 1998. – 182 с.
5. Кравченко М. В. Зменшено-емоційні іменники в сучасній українській мові // Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотвірна структура слова. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 109–186.